

ADAM FRANCK (1639–1717) PÁLYAKÉPE¹ (2.)

Az erdélyi ágens

A források hiánya miatt az 1670-es évek számunkra „sötét évtized” Adam Franck életében. Az 1680-as években azonban már teljesen más karakterként tűnik elénk. Helyzetének és értékrendjének megváltozásában bizonyára jelentős szerepet játszott az, hogy egy befolyásos remonstráns családból választott magának feleséget. 1667-es levelében még méltatlankodva utasítja vissza a Kolozsvárt elhintett pletykát, hogy „egy gazdag özvegy egyedüli lányával” összeházasodott volna, és hogy az anyósa gazdagsága nem engedi, hogy feleségével hazaköltözzön. A híresztelésnek lehetett annyi ténnyelapja, hogy Franck ekkor már ismerhette későbbi feleségét, a történet azonban az anyakönyvi források szerint elferdítve jutott el Kolozsvárra. A Ruud Lambour által elvégzett családfakutatás azt bizonyította, hogy a Verwout-családnak valóban lehettek rokoni kötődései a holland régensekhez: Dieuwertje egyik szülőjének a nagybátyja, Jan Jansz van Belmont például a Kelet-indiai Társaság (VOC) igazgatója, „bewindhebber” volt.² Még tanulságosabb, amit Franck későbbi titkára, Lodewijck van Saan állít naplójában előljárója feleségéről:

[94] Franck feleségének a neve Bikker volt, az ő barátai (családtagjai) közé tartoztak a Kennemerek is, így a leideni Carel Crusius úr is.

Kijelentéseivel Van Saan is túloz, de éppen ellenkező szándékkal, mint a kolozsvári intrikusok: a Hollandiában tekintéllyel övezett nevekkel ugyanis felettese presztízsét szeretné növelni. Az 1705-ben már közel 15 éve özvegy Franck

1 Jelen tanulmány nem születhetett volna meg *Ruud Lambour* holland művelődéstörténész önzetlen közreműködése nélkül.

2 Adam Franck családrája Ruud Lambour kutatásának köszönhetően áll előttünk. Házasságkötése Dieuwertje (Debora) Verwout-val 1669. április 19-én volt az amszterdami városházán. Adam Franckot 1662. március 5-én regisztrálják az amszterdami remonstráns broederschaap tagjaként, Dieuwertje 1656. november 30-a óta volt ugyanennek a közösségnek a tagja, tehát innen régóta ismerhették egymást. Dieuwertje apját 1663. október 27-én temették el, tehát az anyja valóban özvegy volt. A levélbeli „anyós”, Janneke Boshuijsen temetése 1667. november 8-án volt a Westerkerkben, a házasságkötésre tehát csak majd másfél évvel az özvegy halála és több mint két évvel az 1667-es levél megszületése után került sor. R. Lambour *De Familie*, 116.

csak annyit közölhetett Van Saannal, hogy a felesége rokona volt az amszterdami és leideni régens családoknak, a Bikkereknek és a Kennemereknek, így a leideni polgármester Carel Crusiusnak is.³ A legismertebb Bikkert a holland történelemben Andries Bikkernek hívták (1586–1652), aki 1627-ben lett Amszterdam polgármestere, és az ő megválasztásához köthető az a jelentős fordulat, amely elindította a Dordrecht utáni, arminianus városvezetéssel jellemezhető enyhülési folyamatot.⁴ Ez a „Németalföld aranykoraként” is emlegetett nyugodt és szabaddabb légkörű periódus az 1672-es „katasztrófaévig” tartott, amikor újra megerősödött a keményvonalat képviselő helytartó és a kálvinista államegyház. Az ezután következő rendparti időkben Adam Franck is minden bizonnyal felhagyott az illegális könyvszerkesztéssel, ugyanakkor beilleszkedett a rendszer ellenzékének számító liberális városvezető régensok holdudvarába.⁵

Az 1680-as években Franck már életmódjában és értékrendjében egy holland városi patrícius életét éli (valószínűleg már ekkor a Kelet-indiai Társaság szolgálatában, annak képviselőjeként), élénk külpolitikai érdeklődéssel és széles körű kapcsolatrendszerrel. Mindez az ezekben az években Erdélybe küldött leveleiből is világosan kiderül. 1667-ben még a kritikus pózában próbál szabadulni a szülőföld vonzásától, az 1680-as években viszont feleleveníti erdélyi kapcsolatait, és élénken keresi annak lehetőségét, hogy erdélyi, később magyarországi felsőbb politikai körökkel kapcsolatot találjon.⁶ Mindezt a Teleki-család levéltárában

3 Carel Crucius (1643–1728) leideni városi tanácsos és polgármester. Ruud Lambour kutatásai szerint 1690-ben vette feleségül Maria Verwout-t, Franck feleségének unokahúgát.

4 WITTMANN Tibor, *Németalföld aranykora*, 1980. 179.; J. ISRAEL, *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. 1995. 494, 500, 545, 601-602, 604, 607, 702.

5 1672-ben a németalföldi köztársaság területeinek nagy részét a francia hadsereg szállta meg, a tengeri zsákok felnyitása árán megőrzött kicsiny maradéktérületen pedig a De Witt-fivérek megüldözésével járó népi lázongások (Spinoza híres kifejezésével „ultimi barbarorum”) törtek ki. Ezt követően (1673-ban) az egyetlen kiadó, aki számára Adam Franck dokumentálhatóan dolgozott, Frans Kuyper abbahagyni kényszerült tevékenységét, és nem tudunk arról, hogy a továbbiakban Franck bármilyen könyv megjelentetésében közreműködött volna. VISSER, i.m. 318.

6 Adam Franckot már Misztótfalusi Kis Miklós is Teleki figyelmébe ajánlja 1684-ben. „Sőt ha a politicusoknál én a consilius volnék, más egyéb mesterembereknek innét hazánkba való szállítatását is javallanám. Merő félistenek ezek a mesterségekben a miénkhez képest. Vagyon itt egy Frank Ádám nevű Kolozsvárról származott itt való lakos, ki így beszél, hogy ha ő egynéhány derék mesteremberekkel Erdélybe menne, és ott szabadságot engednének nékik, azt cselekednék, hogy ha most az erdélyi fejedelemnek egy tonna arany jövedelme vagyon esztendeig, két tonna lenne hat vagy hét esztendő múlva, azaz két annyi, mint esztendőnként.” *Misztótfalusi Kis Miklós levele Teleki Mihálynak és Tófeus Mihály püspöknek Amszterdamból 1684. augusztus 15-én.* = HEREPEI János, *Külső országokbeli akadémiák magyarországi hallgatói, Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 1971. 313.

őrzött három latin nyelvű Adam Franck-levél bizonyítja.⁷ 1685-re már egészen biztosan rendezte kapcsolatát az unitárius egyházzal, és levelezést folytatott egykori diáktársával, az ekkor már püspök Szentiványi Márkos Dániellel.⁸ Mindezen túl talán éppen a püspök közvetítésével Franck utat talál Erdély legbefolyásosabb döntéshozójához, Teleki Mihályhoz is, akinek – mint leveleiből kiderül – ágense, tudósítója, tanácsadója, és bizonyos értelemben Erdély németalföldi diplomáciai képviselője lesz.

A levelek alapján Franck naprakész információkkal rendelkezett az angol belpolitika fejleményeiről, és befolyásos kapcsolatai voltak a brandenburgi udvarban, melyen keresztül bizalmas információkat is meg tudott szerezni az önállóságát fokozatosan elvesztő Erdéllyel kapcsolatos bécsi tervekről is. Az új európai hatalmi egyensúlyban a francia–lengyel–török szövetségtől való távolodásra, és a protestáns hatalmak felé való mind intenzívebb nyitásra ösztönzi Telekit.⁹ Amikor II. Jakab intézkedései nyomán belpolitikai válság vette kezdetét Angliában, Franck aktívan segédkezett a Hollandiába menekült ellenzéki angol arisztokraták ellátásában és konspiratív védelmében. 1689-ben elragadtatott hangú levélben szá-

7 Országos Levéltár, Missilis osztály P. szekció, Teleki-család iratai, 686, 2145, 253 és 1091. Az 1689-es levelet Franck két példányban is elküldte Telekinek. Szemelvényeket közölt belőle latinul KONCZ József in *Franck Ádám levele Londonból 1689-ből*=Keresztény Magvető, 1891. 230-34. A továbbiakban a levélrészleteket csak az általam készített magyar fordításban közlöm.

8 A jórészt az aktuális angol politikai eseményeket részletező 1685-ös levél az egyetlen Franck-írás, amely nem eredeti kézírással maradt fenn, és nem is teljes. A levél a Teleki-család levéltárában található, amely minderre magyarázatot kínál: a püspöknek címzett kéziratnak csak a Teleki Mihályra tartozó részét másolta le valaki (talán maga a püspök) Teleki részére.

9 Az 1685-ös levelében Franck a Monmouth-felkelés leírása mellett aziránt érdeklődik, hogy miként mennek a „Batávia” lakossága által nagyon pártolt Thököly dolgai, akivel Monmouth is kapcsolatot akart létesíteni. Ebben az időben Franck már komoly pozíciót foglalt el Amszterdamban, mivel nemcsak az újsághirekről, hanem II. Jakab titkos terveiről is értesült, regensburgi és brandenburgi diplomaták személyesen a részére átadott leveleiből. Az 1687-es levelében azt tanácsolja Telekinek, hogy „a jeles és kiváló erdélyi fejedelem keresse haladék nélkül a jeles brandenburgi választófejedelem [Frigyes Vilmos] kegyét és jóindulatát, és az ő udvarában keressen az előkelő – nem teológus, hanem jeles politikus – férfiak közül egy rátermettet, aki mindazt, ami a haza javára és szabadságára szolgál, kellő pontossággal és buzgalommal ismét előadja és védelmébe veszi.” Továbbá, hogy a berlini udvarban vegye igénybe a holland követ (Johan Han 1654–1725) közbenjárását, a bécsi udvarból pedig Theodor Althet Heinrich Strattmannt (1637–1693) ajánlja az erdélyiek figyelmébe, akinek a feleségét Franck is jól ismeri, és számos kapcsolattal rendelkezik Berlinben. (Egy amszterdami közjegyzői forrás szerint egyébként 1688-ban Franck Berlinbe utazott, ahol Johann Oltze birodalmi közjegyző előtt április 10-én Jost Mauritz Freiherr von Ottentől, a Braunschweig-Lüneburg fejedelemség vezérőrnagyától és feleségétől, Hedwig Sophia von Ottentől meghatalmazást kapott, hogy a zsidó Jacob Cohen számára Amszterdamban adósságleveleket értékesítsen. LAMBOUR, *De Familie*, 116.)

mol be Teleki Mihálynak a holland helytartó, III. Vilmos angliai partraszállásáról és a „miraculous year” főbb eseményeiről, amelynek nyomán visszaállítják a parlamenti rendszert és alkotmányos monarchiát vezetnek be Angliában.¹⁰ Franckot a holland elit körök a koronázásra is meginvitálják, s mint leveléből kiderül, 1689 nyarát emiatt Londonban töltötte. A levélben őszinte csodálattal átitatott sorokban szól a holland helytartóról és újdonsült angol királyról, akit – nemzedékének számos mérvadó liberális holland véleményformálójához hasonlóan – immár arminiánus uralkodóként tisztel.¹¹ Az eszményi államformáról alkotott elképzeléseit illetően azonban Franck (csodálva Vilmost, de nem feledve el az utólag aranykornak számító 1660-as éveket) megmarad „javíthatatlan” republikánusnak, amire nem nehéz árulkodó jelzőiből következtetnünk:

Sokan, az értelmesebbek és gazdagabbak, köztársaságra aspirálnak. Jóllehet szeretik Vilmost, aminthogy tiszteletben is tartják a szelíd és jó szándékú királyt, mégis készek megmozgatni minden követ, hogy – ha Vilmos és Mária egyszer majd történetesen utódok nélkül halna meg – az angol monarchiából köztársaságot csináljanak.

A hosszúra nyúlt 1689-es levél utolsó soraiban az addig csak az eseményeket leíró Franck közvetlenül az erdélyi kancellárhoz fordul. Előbb közli, hogy William Paget (1637–1713) – a közép-európai és balkáni térség majdani kulcsfigurája, a karlócai osztrák–török béke tetőaláhozója, akit Franck szokatlan közvetlenséggel „intimus meus Amicus Frater”-nek nevez (és Telekinek szóló jelentései kézbesítésére is igénybe vesz) – éppen aznap készül elindulni leendő állomáshelyére:

Ma indul útnak a kiváló Milord Paget, hogy Bécsbe érkezvén a császár öméltóságát Anglia királya nevében üdvözölje, akire tegnap egy levelet bíztam, hogy adja át Méltóságodnak a titkárán keresztül. Bárcsak csatlakozhattam volna ehhez a nagyszerű férfiúhoz – vagy inkább: meghitt baráti testvéremhez –, hogy Méltóságodat és hazámat üdvözölhessem, és hogy közölhessem Önnel mindazt, ami a haza és az állam javára szolgálhat, ha erőm és magánügyeim engedték volna.

10 Bizonyára ez az a levél, amelyre Teleki alumna, Lészfalvi Bálint utal patrónusának küldött levelében 1689-ben, hivatkozva arra, hogy bővebb tájékoztatást az aktuális politikai eseményekről *Adam Franctól és Misztótfalusi Kis Miklóstól* kaphat. HERNER J.–KESERŰ B., *Some Additional Remarks on the History of the Amsterdam Bible*, Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus 28 (3-4), 1986. 271.

11 Ld. 22. jegyzet.

Majd beszámol arról, hogy Alexander Spaen londoni szálláshelyén sikerült összehoznia egy spontán „konferenciát” Erdélyről, ahol képviseltette magát az angliai siker révén megerősödött és összekovácsolódott protestáns tábor valamennyi főbb hatalma: név szerint megemlítve jelen volt a brandenburgi követ, Alexander Spaen¹² és a Vilmos legbensőbb köréhez tartozó befolyásos holland döntéshozó, az amszterdami régens Nicolaas Witsen.¹³

Nem tudom mindemellett eléggé kifejezni, hogy mennyire szenvedek attól, hogy drága hazámnak nem tudok hasznára lenni, hogy nincs velem egy hazulról jövő megbízott, aki tenni szeretne valamit hazájáért és annak szabadságáért most, amikor ennyire élvezem főképp az angol, a holland és a brandenburgi udvar főnemeseinek bizalmát, akikkel gyakran lehet hazánk állapotáról eszmét cserélni, és amikor tudom, hogy igen kedvelt vagyok egy olyan honatya [pater] előtt, aki bejáratos magához a királyhoz, a rendekhez és a brandenburgi fejedelemhez.¹⁴ Nemrég vendégségbe hívott a kítűnő generális, Spaen úr, a jeles brandenburgi fejedelem rendkívüli követe, ahol vele és más egyéb követekkel, akik közül kiemelkedtek a szövetséges rendek követei, az én legjobb barátaim, lehetőségem volt Erdély helyzetéről megbeszéléseket

12 Alexander Spaennek (1619–1692) személyes szerepe volt abban, hogy az 1672-es „katasztrófaévben” Németalföld megmenekült a francia megszállástól: 1672-ben ő hozta létre a franciaellenes kleve-i szövetséget, amelynek eredményeképpen a császár és a brandenburgi fejedelem holland oldalon belépett a háborúba. 1689-ben pedig a rajnai porosz csapatokat irányította, ami szintén kulcsfontosságú volt Németalföld számára, hiszen a holland haderők java Angliában állomásozott magukra hagyva a holland városokat a francia fenyegetéssel szemben. Nem csoda tehát, hogy Spaent szeretettel fogadták III. Vilmos koronázásán, de az erdélyi ügyek szempontjából jelentősebb tény, hogy Franckot ő hívja meg a koronázási ünnepségekre, marasztalja Angliában, és hogy az Erdélyről folyó spontán eszmecserére is az ő szállásán kerül sor. *Biographisches Wörterbuch zur deutschen Geschichte*, szerk.: BOSL-FRANZ-HOFMANN, 1995. 2688–89.

13 Nicolaas Witsen (1641–1717) és Johannes Hudde (1628–1704) amszterdami polgármesteri „tandem”, akik 1680-tól a németalföldi politikai élet meghatározó személyiségei voltak. Vezetésükkel – évtizedekig tartó szembenállás után – a liberális arminianus párt kiegyezett a voctianus helytartóval és pártjával, s ez lehetővé tette, hogy III. Vilmos sikeres diplomáciai és katonai akciókkal (mindenekelőtt az 1688-as angliai partraszállással) ellensúlyozni tudja a francia hegemoniatörekvéseket. A perszonálunió létrejötte után Witsen Angliában is jelentős befolyásra tett szert. Franck mindkettejükkel kapcsolatban állt (ld. még 25. jegyzet), de karrierje Witsennek köszönheti a legtöbbet. J. ISRAEL, „*The Dutch Republic, Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806*”, 1995. 829. 836. 846–47.

14 A királyhoz bejáratos „pater” a szövegösszefüggésből és Franck más leveleiből szinte biztosan azonosíthatóan Nicolaas Witsen. Israel tanulmánya is megerősíti, hogy 1689 első felét Witsen Londonban töltötte. J. ISRAEL, *William III and Toleration= From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion in England*, szerk.: O. Grell. 1991. 149.

folytatnom, amelyen nem kevés fájdalommal kellett hallanom, hogy az erdélyiek vagy barbárok, vagy nem becsülik a humánusmot, mivel nem törődnek jobban hazájukkal és a reformált egyházal, és nem ápolják a kapcsolataikat külföldi testvéreikkel. Isten a tanúm, hogy mindig a hazám javát kerestem és keresem, és hogy hazám állapotát mindig olyanok figyelmébe ajánlottam, akik a hazának javára tudnának és akarnának lenni, ha valaki megfelelő felhatalmazással hozzánk fordulna. A kitűnő követ, Witsen úr, amszterdami régens, aki Istentől arra rendeltetett, hogy Anglia segítségére legyen, hogy Britannia oly gyorsan és szerencsésen megszabadulhasson a zsarnokságtól, az én legjobb barátom és pártfogóm, nem egyszer ajánlotta magát nekem, be akarván tudniillik mutatni engem a királynak és engem hűséges barátként akarván segíteni – amennyire rajta áll – céljaim megvalósításában. De mivel nincs felhatalmazásom és megbízatásom, nem merek próbálkozni. Minő pillanatban tehettem volna tiszteletemet a királynál!, akkor tudniillik, amikor a Császár Ófelsége levélben üdvözölte a királyt és a királynőt, fölkínálván neki szent barátságát és szövetségét. Milyen hathatósan ajánlhatta volna a Király Ófelsége a Császár Ófelsége figyelmébe hazánkat, ha lett volna valaki, aki ezt megelőzően a Király Ófelsége figyelmét keltette volna föl erre. Bárcsak – akár még most is – a hiány betöltésére hozzánk jönne valaki a nemesek közül a jeles fejedelem és az ország főnemesei teljes körű felhatalmazásával, aki velünk együtt hathatós tevékenységet akarna kifejteni a haza és az egyházak érdekében!

Franck már a Telekinek küldött 1687-es levelében is azt írta:

A mi híres városunk [Amszterdam] előkelő régensei is megteszik kötelességüket, és naponként érdeklődnek tőlem, hogy mi történik a hazámmal, mit lehet remélni és mitől lehet tartani. Nem hanyagolom el a kötelességemet, és amennyire tőlem telik, ösztönzőm barátaimat-barátaikat, akik – hála Istennek – mind itt, mind Berlinben nem kevesen vannak.

A Londonban időző *varii legati* megnyilvánulásaiból kitetszik, hogy az európai hatalmi helyzet változásai közepette a protestáns országok politikaformálói új érdeklődéssel fordulnak az erdélyi helyzet felé. Az informális beszélgetésre bizonyosan 1689 júliusa után került sor: ismert ugyanis, hogy – noha a koronázás áprilisban volt – a bécsi udvar és a spanyol király Vilmos elismerését késleltette, és a császár csak 1689 júliusában küldte el az új angol királynak a Franck által is említett hivatalos gratuláló levelet. A „non ita pridem” tehát valóban a levél kelte-

zését (1689. augusztus 28. – szeptember 7.) csak néhány héttel vagy nappal megelőző dátumra utal. A szóban forgó császári irat nemcsak elismerést és üdvözlőgesztusokat tartalmazott, hanem feltételeket is támasztott. A jövőbeni politikai és katonai együttműködést Franciaország ellen összekötötte azzal az ígérennyel, hogy III. Vilmos váltsa be az angliai katolikusok státusára vonatkozó többszöri ígéretét. Az angliai hadjárat idején (1691-ig: uralma konszolidációjáig biztosan) III. Vilmos tartott attól, hogy Lipót elsimítja az ellentéteit XIV. Lajossal, és Franciaország – miközben a holland csapatok le vannak kötve Angliában – teljes erejével Németalföld ellen fordul, így tőle telhetően mindent megtett azért, hogy az Ausztriai Ház feltételeit teljesítse. A császár gratuláló levele azonban nemhogy előmozdította volna a Toleration Act további reformjának a király által is felkarolt ügyét: Vilmos titkos ígéreteinek nyilvánosságra hozatalával éppen hogy a tolerancia ellenfelei jutottak új propagandaérvekhez. 1689 júliusától kezdték hangoztatni Vilmos ellenlábasai, hogy a király biztosítékot adott a császárnak, hogy a római katolikusoknak olyan szabadságjogokat ad Angliában, amelyeket a nyíltan katolikus II. Jakabnak sem sikerült azok számára uralkodása alatt biztosítani. Az események irányítói közé tartozó Witsen jól láthatta, hogy a konzervatívok által képmutató „holland lelki tulajdonságnak” tartott tolerancia határai nem tágíthatók az adott politikai helyzetben Angliában.¹⁵ Még a whigek szószólója, a legátfogóbb és legkövetkezetesebb toleranciaigénnyel fellépő John Locke is (szintén Adam Franck egyik „különleges barátja”)¹⁶ – aki jogokat biztosított volna zsidóknak, mohamedánoknak, indiánoknak, antitrinitáriusoknak – elképzelhetetlennek tartotta a katolikus emancipációt.¹⁷ Ennek alapján hipotézisként

15 ISRAEL, *William III and Toleration* = From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion in England, szerk: O. Grell. 1991. 129–170.

16 Locke az amszterdami Remonstráns Szeminárium híres teológiai professzorával, Philip van Limborchhal folytatott levelezésében négyszer említi meg Adam Franckot (1689. dec. 3.; 1689. dec. 27.; 1690. jan. 10.; 1690. febr. 2.) Az iratokból kiderül, hogy Franck az 1689 decemberében meghalt angol–holland orvos, Mattheus Sladus (1628–1689) barátja és hagyatékának a kurátora volt. A levelek utalnak arra, hogy Franck kapcsolatban állt a másik híres amszterdami polgármesterrel és matematikussal, az 1660-as években Spinozával is kapcsolatban álló Johannes Huddéval (1628–1704). Locke soraiból az is kiderül, hogy Franck levelezett Philip van Limborchhal (1633–1712) is. (*The Correspondence of John Locke*, szerk.: E.S. de BEER, 3. kötet, 735-7 és 772-8.; valamint 4. kötet 1–3.) Locke 1683-tól 1688-ig öt emigráns évet töltött Hollandiában, itt írva meg 1685 telén – a németalföldi arminiánus barátokkal történt érintkezések által is ihletett – *Epistola de Tolercancia*-t. Ez idő alatt Locke kollegiáns gyűléseket is látogatott, és Franck már ezekben az években ismeretséget köthetett vele. Franck 1689-es leveleiben külön kitér a Royal Society autonómiájának eltörlésére, ami ismét utalhat informátorainak érdeklődésére és helyzetére (Locke például 1668 óta tagja volt a Társaságnak). J. ISRAEL, *The Dutch Republic*, 395.

17 J. DUNN, *The Claim to Freedom of Conscience: Freedom of Speech, Freedom of Thought, Freedom of Worship?* = From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion

felállíthatjuk (más forrásutalást erre nem ismerek), hogy a belpolitikai üllő és a diplomáciai kalapács közé került angol–holland felső vezetésnek az egyensúly helyrebillentése szempontjából kifejezetten érdekében állt, hogy védelmébe vehesse a bécsi udvar által elnyomott protestáns magyarokat. Feltételezésem szerint Witsen ezért ajánlkozik többször az erdélyi ágens Francknál, hogy az általa képviselt ügyet a király elé terjeszti, és a levélben vázolt szcena is az ő sugallatára vall: „Minő pillanatban tehettem volna tiszteletemet a királynál!, akkor tudniillik, amikor a Császár Őfelsége levélben üdvözölte a királyt és a királynőt, fölkínálván neki szent barátságát és szövetségét. Milyen hathatósan ajánlhatta volna a Király Őméltósága a Császár Őfelsége figyelmébe hazánkat, ha lett volna valaki, aki ezt megelőzően a Király Őméltósága figyelmét keltette volna föl erre”. Értelmezésem szerint Franckból itt a király tanácsadója, Witsen beszél, mintegy visszaporgetve a császári követ III. Vilmos számára diplomáciai fiascoval felérő júliusi fogadását (hiszen a bécsi levél szószegéssel vádolja, és szövetségbontással fenyegeti az angol királyt)¹⁸, arra világítva rá, hogy a kudarc elkerülhető lett volna, ha Vilmos elő tudta volna húzni – és a bécsi érvekkel szembe tudta volna szegezni – Erdély ügyét. A szövetségesek egyensúlyát helyrebillentő protektor-sághoz persze az kellett, hogy az angol udvarnak legyen hivatalos kapcsolata az állami önállóságát legalábbis névleg még őrző fejedelemséggel, amire a ravasz angol–holland politikusok (saját érdekeltségüket elrejtve) paternalista dorgálás-sal biztatják az erdélyieket. A fejedelemség ügyének politikai jelentősége tehát már túllépte azt a hatáskört, amit Franck erdélyi ágensként felvállalhatott, és ezért sürgeti, hogy a „hiány betöltésére” a fejedelem és a rendek felhatalmazásával jöj-jön valaki Angliába, aki az ő segítségével „hathatós tevékenységet tudna kifejteni a haza és az egyházak érdekében”.

Franck már 1689-es levelének végén azt írja, hogy hezitál, hogy visszaterjen-e Hollandiába, vagy Angliában maradjon-e. Felesége 1691-ben bekövetkezett halála után végleg úgy döntött, hogy még kiskorú gyermekeivel együtt Angliában telepszik le.¹⁹ Ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy hátat fordított volna Hollandiának, amire számos forrásadat szolgál bizonyoságként. Nagykorúvá válásuk után például mindhárom gyermeke Amszterdamban kezdett önál-

in England, szerk: O. GRELL 1991. 180. A kor másik emblemikus alakja, a libertariánus John Milton korábban hasonló véleményen volt, mint Locke.

¹⁸ ISRAEL, *William III and Toleration*, 155-156.

¹⁹ Franck felesége nem érte meg gyermekei felnőtté válását. Az árvaházi bejegyzések szerint Adam Franck a temetés után a három kiskorú gyermekkel Angliába hajózott 1691-ben (Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Archief 5004, árvaházi halálozási bejegyzések (begraafboeken weeskamer), 26 sz., széljegyzet 1691. augusztus 21-i dátummal: „Niet te vinden, alsoo Adam Francken in Engellant woont.”). LAMBOUR, *De Familie*, 116.

ló életet: itt alapítottak családot, itt vállaltak hivatalt, itt élték le egész életüket.²⁰ Teleki Pál peregrinációs albumából is tudjuk, hogy Francknak két munkaadója volt londoni éve alatt: az angol General Post Office postamestereként, egyben a holland Kelet- és Nyugat-indiai Társaság londoni képviselőjeként és tudósítójaként is dolgozott.²¹ Utóbbi kezdettől fogva a nagyobb holland városokat irányító régensek kezében volt, akiknek befolyása ennek révén nemcsak a belpolitikára, hanem a gyarmati és kereskedelmi politikára is kiterjedt.²² Mindez azt jelentette, hogy Francknak megmaradtak a szoros kapcsolatai a holland politikai elittel, és gyakorlatilag ingázott a két kereskedelmi és politikai központ között. Az 1690-es évek folyamán Adam Franck egyaránt kedvencévé válik a holland arminianus régenseknek és a liberális angol whig párti főuraknak. Levelei és a róla fennmaradt források alapján biztosan híresebb ismerősei között tudhatjuk az amszterdami polgármesterek közül Nicolaas Witsent és Johannes Huddét, az amszterdami pensionárust, Willem Buyst (1661–1749),²³ a Kelet-indiai Társaság más igazgatói közül Willem van Damot (1652–1713) vagy a rendkívüli londoni holland követként is ismert Salomon van de Blocqueryt (1641–1701),²⁴ a remonstráns szeminárium nemzetközi hírű professzorát, Philip van Limborchot (1633–1712), és barátját, a kor emblemikus angol liberális filozófusát, John Locke-ot (1632–1704),²⁵ a híres angol deista filozófust, Anthony-Ashley Coopert, Shaftesbury III. gróf-

20 Adam Franck három életben maradt gyermekéről onnan tudhatunk, hogy ők az 1690-es években – fiatal felnőttként – szintén az amszterdami remonstráns gyülekezet tagjai lettek (Catharijntje-t 1694. március 3-án regisztrálták, a legifjabb Adam Franckot és Dieuwertje-t (Deborát) 1699. december 2-án). A legifjabb Adam Franck 1722. március 17-én hunyt el viszonylag fiatalon. Róla annyit lehet tudni, hogy 1703. május 18-án amszterdami polgárjogot vásárolt, és városi hivatali állást vállalt: az Amszterdamtól keletre található Deventerbe teljesített futárszolgálatot. Adam Franck idősebb lánya 1744. június 25-én hunyt el, húga 1759. február 15-én. LAMBOUR, *De Familie*, 116.

21 Ld. Franck bejegyzését Teleki Pál peregrinációs albumába 1697. augusztus 15-én, amelyet így szignál: „Adamus Francus Transilvanus, Serenissimi Magnae Britanniae Regis in Tabellariorum Officio Primus Officiarius, Societatumque Indiae Orientalis et Occidentalis Belgicae Commissarius et agens”. *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, szerk: FONT Zsuzsa, 1989. 376.

22 A Kelet-indiai Társaságot az igazgatók tanácsa, az úgynevezett *Heren XVII* irányította, és főleg amszterdami régensekből állott. Befolyásos igazgatók voltak például Nicolaas Witsen polgármester és társa, Joannes Hudde is. J. ISRAEL, *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, 1995., 946–947.

23 1706. március 19-én Buys azt írja Londonból Heinsiusnak: „Éppen most kaptam a mellékelt levelet Adam Francktól, amelyet érdemesnek találtam, hogy elküldjek Önnek”. *De briefwisseling van Antonie Heinsius*, szerk: A.J. VEENENDAAL, 5. kötet. 144. old.

24 Lodewijck van Saan Franck befolyásának jellemzésére elősorolja mindkét városbeli magas szintű kapcsolatait: „Előkelő amszterdami barátai voltak: Witzen polgármester úr, Van Dam úr és Van de Blockerije úr, a Kelet-indiai Társaság igazgatói. Londonban pedig Robert Harley, Wildman úr és Bebbert úr, abban az időben mindhárman a parlament tagjai.” [95v]

25 Limborch, Locke és Adam Franck kapcsolatáról ld. 25. jegyzet.

ját (1671–1713)²⁶, vagy a republikánus érzelmű John Wildmant (1621–1693), illetve annak fiát.²⁷ A hágai levéltár anyagából az is kiderül, hogy Franck 1692 szeptemberétől 1693 márciusáig nem kevesebb, mint 45 levelet küldött a grand pensionernek, Anthonie Heinsiusnak (1641–1720), aki 1689 és 1719 között Hollandia legfőbb döntéshozója volt, beszámolva neki a legfrissebb angliai hírekről, parlamenti eseményekről.²⁸

Források tanúsítják, hogy ezekben az években Adam Franck felekezeti hovatartozásra és társadalmi rangra való tekintet nélkül tartotta a kapcsolatot az erdélyi diákokkal. Amszterdami és londoni háza sok éven keresztül a Nyugatra tartó fiatalok egyik állandó zarándokhelye volt²⁹, Franck „barátai” pedig rend-

26 A Shaftesburyról szóló biográfiájában Robert Voitle számba veszi a híres filozófus londoni asztaltársaságát. A befolyásos politikusok között megemlíti Sunderlandet, Pembroke-ot, Robert Harley-t, ugyanakkor a fennmaradt asztali jegyzék szerint a vacsoráknak *csak négy állandó szereplője volt*: egy orvos, egy lelkész, egy arisztokrata és *Adam Franck*, aki a szerző szerint a hollandiai ügyekben való eligazodásban segítette Shaftesburyt. Robert VOITLÉ, *The Third Earl of Shaftesbury 1671-1713*, 1984. 170.

27 Franck 1705. június 11-i, egy J.W. aláírású latin nyelvű mellékelttel ellátott levele Gijsbert Cuperhez a következőkről tudósít: „Wildman egy előkelő lord, a parlament tagja, aki – lévén bölcs és művelt ember – latinul szokott nekem írni, hogy ne felejtsem el ezt a nyelvet, és akinek az atyja fogalmazta és írta meg azt a manifesztumot, amellyel Vilmos király Anglia földjére lépett, és aki a parlamentben is az első és legfőbb volt azok között, akik a Királyt és a Koronát segítették.” (Algemeen Rijsarchief, 1.10.24, inv. 9, 51. és 56. old. A Wildman-leveél kelte 1705. május 18.) Franck barátjának apja tehát Sir John Wildman volt, aki egyike lehetett azon arisztokratáknak, akivel Francknak módjában állt németalföldi emigrációja alatt „a legközelebbi módon” kapcsolatot tartani, s akinek köztársasági nézetei igen közel álltak Franck személyes meggyőződéséhez. Franck levele elárulja, hogy Wildman volt a szövegezője III. Vilmos az angol néphez intézett deklarációjának, és elkötelezetten támogatta a helytartót a hatalomátvitel konszolidációjában. Életrajzából tudható, hogy Wildmant 1689-ben kinevezték a Posta élére, így talán őt sejtethetjük annak háttérében, hogy Franck Londonban a stratégiai jelentőségű General Post Office postamesterévé válhatott. M. ASHLEY, *John Wildman, plotter and postmaster. A study of the English republican movement in the seventeenth century*, 1947.

28 Hágai Királyi Levéltár, 3.01.19. A 229-es leltári szám 25 levelet tartalmaz Francktól, amelyeket 1692 szeptembere és decembere között írt, a 280-as leltári szám 20 levelet 1693 januárja és márciusa között. A levelezésnek nincs magyar vonatkozása. A levelek közül kettőre utal B. van't HOFF a *Het archief van Anthonie Heinsius*, Den Haag, 1950. című kiadványában, az 58. és 60. oldalon, a 203. oldalon életrajzi utalással. t'Hoff szerint Franck 1692-től volt a Kelet-indiai Társaság londoni tudósítója, valamint később Robert Harley németalföldi megbízottja volt, és 1718-ban halt meg. Franck három Heinsiusnak írt levelét publikálta A.J. VEENENDAAL a *De briefwisseling van Antonie Heinsius*, 3. kötet. 1980. című forráskiadványában a 293., 324. és 357-58. oldalon. E kötetben Heinsius kétszer utal Franckra (305 és 345. oldalak) és háromszor utalnak rá Heinsius levelezőpartnerei (314., 333. és az 5. kötet 144. oldalán).

29 Leveleiben név szerint megemlíti polgári származású református Nánási Mihályt (1662-1709) Kaposi Sámuel (1660-1713), Pataki Istvánt (1640-1693), az unitárius Kolozsvári Dimjén Pált (1655-1720). Teleki Pálnak (1677-1731) személyesen küld levelet (ld. 30. és 40. jegyzet), Bethlen Mihály (1673-1706) pedig az útinaplójában emlékezik meg a Francknál tett látogatásról,

szeres anyagi támogatásban részesítették a Hollandiában tanuló erdélyi peregrinusokat.³⁰ 1697-ben Teleki Pálon keresztül próbálja felvenni a kapcsolatot Bánffy György gubernátorral, két befolyásos whig politikus, Rowland Gwynne (kb. 1658–1726) és Thomas Grey, Stamford grófja (1654–1720) szolgálatait ajánlva fel az erdélyieknek.³¹ A térség iránt közismerten megnő az érdeklődés a tengeri hatalmak közvéleményében. Ez köszönhető volt részben a protestáns szolidaritásnak, részben a tengeri hatalmak egyes befolyásos csoportjainak új kereskedelmi útvonalakkal kapcsolatos terveinek, részben – mint fent is láthattuk a tengeri hatalmak franciaellenes koalíciójának, amely bizarr szövetséget hozott létre köztük és a Habsburg Birodalom között. Franck hollandiai körői, a „békepártinak” vagy „franciapártinak” is nevezett arminianus régensek számára bármilyen háború folytatása hosszabb távon kereskedelmi tevékenységük veszélyeztetését jelentette. Érdeklükben állt tehát, hogy a franciaellenes propagandát Habsburg-ellenes kiadványokkal kompenzálva igyekezzenek a minél előbbi békére hangolni közvéleményüket. Ebben pedig az 1690-es évektől mind inkább kapóra jött nekik az akkor már naprakészen nyomon követett „magyar ügy”, amelynek fényében a Habsburg „univerzális monarchia” semmiben nem különbözött XIV. Lajos vagy II. Jakab „zsarnoki” rendszerétől.³²

Bár radikális „anarchistaként” indult, és liberális republikánusként kapcsolódott be a nagypolitikába, karrierje zenitjére mégis a konzervatív toryk kedvenceként jutott el Adam Franck.³³ A későbbi brit kormányfő, Robert Harley (1661–

---

amelyből kiderül, hogy Franckot apja, Bethlen Miklós is számon tartotta. „Januarij látogattuk Francus Uramat, ki is kolozsvári fii és Apám Uramnak condiscipulussa volt az akadémiákban” *Bethlen Mihály naplója 1691-95*, szerk. JANKOVICS József, 1981. 86.

30 Ld. 16. jegyzet. Franck amszterdami szellemi barátai, a kollegiánsok 1750-ig támogatták az erdélyi unitárius diákokat, amire Franck halála után Samuel Crell (1660-1747) ösztönözte őket. A későbbi nyelvész, Fejérváry Sámuel (1721-1781) 1750. október 28-án Leidenből kelt levele világossá teszi, hogy őutána megszűnt a kollegiáns mecénatúra, ahogy ezekben az években maguk a kollegiáns körök is. (A jelzés nélküli levelet 1997-ben a kolozsvári unitárius püspöki levéltárban a Fasc. A/60-hoz csatoltam.)

31 *Teleki Pál külföldi tanulmányútja 1695-1700*, szerk. FONT Zsuzsa, 1989. 188-190.

32 Pl. a Thököly-mozgalom legtájékozottabb nyugat-európai propagandistái az 1690-es években a Franck körébe tartozó arminianus holland publicisták voltak: a Remonstráns Szeminárium professzora, Jean LeClerc (1657-1736) vagy apósa, Gregorio Leti (1631-1701). KÖPECZI B., „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés és az európai közvélemény*, 1976. 263-269.

33 Családi indíttatását és előéletét ismerve ez meglepőnek tűnik, a korabeli viszonyok alapján azonban néhány magyarázat adható. Franck az 1689-es Telekinek küldött levelében így elemzi az angliai helyzetet: „Fel is ütötte a fejét a féltékenység az anglikánok és a presbiterianusok között, mivel amazok ahhoz voltak szokva, hogy az egyházban ők uralkodnak, ezek pedig – miután az anglikánok és a püspökök háttérbe szorultak – szívesen léptek volna az egyház trónjára. Ugyanakkor nem kevesen voltak mindkét pártban, akik szívesen éltek volna a szinkretizmus lehetőségével és baráti-testvéri módon rendezték volna el a dolgot. És ha némelyek,

1724) szerepe szigetországi karrierjének alakulásában (a király halála után) legalább olyan jelentős volt, mint amilyenek Nicolaas Witsenét tekinthetjük Németalföldön Vilmos idején. Több forrás is arra utal, hogy Franck és Harley között valóban őszinte bizalom alakult ki. Kapcsolatuk kezdete még azokra az időkre nyúlt vissza, mielőtt Godolphin bevonta volna Harley-t a kormányzásba: az első Harley-nak szóló Franck-levél keltezése 1697. július 29. Ekkoriban Harley népszerű parlamenti szónok volt, Vilmos mérsékelt ellenzéke, és élvezte a whigek jelentős részének támogatottságát is. Az ellenzéki fellépés nem feltétlen idegenítette el a köztársaságpárti Franckot, sőt a Franck-levelek katalógusából kiderül, hogy 1703. július 8-án Franck barátjára és patrónusára, Robert Harley-ra hagyta örökül három portréfestményét: a képek Johan de Wittet és testvérét, Cornelis de Wittet, valamint az ifjabb Johan de Wittet ábrázolják, azaz a holland köztársaság aranykorának emblematikus figuráit és mártírjait.³⁴ A gesztus sokat elárul Franck republikánus eszményeiről, ahogy arról is, mennyire őszinte volt a kapcsolata Harley-val.³⁵ Franck és Harley kapcsolata kölcsönösen előnyös lehetett mindkét

---

akik inkább skolasztikusok semmint evangélikusok nem állnának szemben a keresztény*szertet követőivel – légyből tevét, kavicsból hegyeket csinálva –, úgy a dolog már tökéletesen el volna rendezve.” A levélrészlet is mutatja, hogy Vilmos és támogatóinak a célja 1688. után – szemben II. Jakab polgárháborúba torkolló politikájával – nem az anglikán egyház megtérése, hanem annak inkább hosszabb távon érvényesülő „fellazítása, megpuhítása” volt. Így Vilmos uralkodásának a végére a vallási toleranciához és az alkotmányos monarchiához való viszonyukat illetően a whigek és a toryk *centruma* között már nem volt lényeges különbség. Franck már 1689-ben sem feltétlen a whigekkel azonosította magát, rámutatva, hogy a szélsőségeket leszámítva (akiket „skolasztikusoknak” nevez) *mindkét pártban* sokan vannak, akik szívesen élnek a „szinkretizmus lehetőségével”, „baráti-testvéri módon” rendezve el a dolgokat. Rosalie L. Colie úgy fogalmaz, hogy „1688-ban Angliában teljessé vált az arminianizmus technikai győzelme”, hiszen – Hollandiával ellentétben – Angliában az arminianizmus az államegyházon belül jelent meg. Franck életútjának megértése szempontjából érdekes és jellemző az a korabeli tendencia, hogy a Toleration Act tiltása ellenére a szociniánus könyvek nagy példányszámban terjedtek a szigetországban az 1690-es években. Mint Trevor-Ropert írja egyik tanulmányában, az antitrinitáriusok Angliában művelt emberek voltak, akik tudatában voltak számbeli gyengeségüknek, és tudták, hogyan kell megkerülni a törvényt. Locke és Newton azáltal nyilvánították ki nézeteiket, hogy nyilvánosan hallgattak a trinitás doktrínájáról. Így az antitrinitarianizmus a 18. század elejére az anglikán államegyház egyik rejtett irányzata lett. Ez a fajta pragmatikus-ság pedig bizonyos szintig Adam Franckot is kellett jellemezze, hiszen bizalmas állami tisztséget töltött be a General Post Office-nál, s mivel a Toleration Act nem törölte el a Test Act-et, ennek a posztnak az elnyeréséhez Franck legalább egyszer formálisan úrvacsorát kellett vegyen az anglikán egyházban. R. L. COLIE, *Light and Enlightenment, A Study of the Cambridge Platonists and the Dutch Arminians*, 1957. 21.; H. TREVORT-ROPERT, *Toleration and Religion after 1688=From Persecution to Toleration: The Glorious Revolution and Religion in England*, szerk: O. Grell. 1991. 400-402.

34 British Library, Mss. Add 70193, f. 170.

35 A korabeli tory értékek (az anglikán egyház feltétlen támogatása a disszenterekkel szemben és a Stuart-ház iránti lojalitás, elzárkózás a kontinensről, a háború folytatásának ellenzése) alig

fél számára. Franck így első kézből kapta meg azokat a parlamenti információkat, amelyeket közvetíthetett holland megbízói, a Kelet- és Nyugat-indiai Társaság igazgatói felé, Harley pedig talált egy közvetítőt, akinek révén kapcsolatokhoz tudott jutni a holland politikai elitben. Előfordulhat, hogy viszonyukat egy közös privát érdeklődés is elmélyítette. Van Saan azt írja Harley-ről, hogy „nagy bibliofil volt, aki 1722-ben egy hatalmas könyvtár létrehozásán fáradozott” [94v]. Harley valóban óriási könyvtárat hagyott hátra, Franck pedig a De Witt-időkben a könyvnyomtatásra tette fel az életét, s Van Saan naplójából kiderül, hogy magán-érdeklődését a könyvek világa iránt idősebb korában sem veszítette el.³⁶

Henry L. Snyder tanulmánya szerint a „lord treasurer” (gyakorlatilag miniszterelnök) Godolphin 1701-től vonta be rendszeresen Harley-t a kormányzás ügyeibe. Harley azonban 1704 áprilisáig – Lord Nottingham bukásáig – hivatalosan nem került be a kormányba (1701 és 1705 között a parlament *speaker*-je volt), és akkor is csak hosszas unszolás után adta fel a számára kényelmesebb – felelősséggel és a nyilvánosság terhével nem járó – bizalmas tanácsadói szerepét. A háttérben azonban Godolphin a XIV. Lajos elleni új Nagy Szövetség létrehozásának előkészítése során is igénybe vette szolgálatait, és ennek kapcsán került először kapcsolatba Marlborough-val. Mint Snyder írja, „a külügyek területén Harley legnagyobb hozzájárulása a kormányzashoz egy hírszerző hálózat felállítása volt Britanniában és a kontinensen. Ágensei Hágában és Franciaországban értékes információkkal látták el a kormányt. Ezenkívül kiterjedt levelezést

---

jellemezték Harley-t. Bár a rijswijki béke (1697) után egy darabig látott esélyt a tartós békére, az újabb konfliktus megindulásával a háború legelkötelezettebb híve, hat éven keresztül (1702-08) Marlborough és Godolphin legközvetlenebb munkatársa volt. Sokáig ők hárman alkották az Angliát és a franciaellenes koalíciót irányító híres „triumvirátust”. 1711-ben ugyan Harley kezdte meg a titkos béketárgyalásokat a franciákkal, és ő vitte keresztül az utrechti békét, de ezt nem tudta volna végigvinni, ha nem állt volna mögötte a választói akaratan is megnyilvánuló általános támogatás és békevágy. A disszenterek elleni törvényeket illetően a presbiterianus családi kötelekeit megtartó Harley inkább saját pártját mérsékelte, és egyszer sem állt nyíltan a jakobita trónkövetelő mellé. Valójában, amikor ő került a kabinet élére, akkor is whig-tory közös kormányzást, pártokon felül álló vezetést szeretett volna megvalósítani, ahogy erre törekedett korábban Godolphin és Marlborough is. Henry L. Snyder így jellemzi Godolphin és Harley közös kormányzási stratégiáját: „Godolphinnak és Harley-nak hasonló elképzelései voltak a pártokról és a kormányzásban betöltött szerepükről. Mindketten lenézték a pártokat. Úgy tartották, hogy egy miniszternek elsősorban a királynő felé kell lojálisnak lennie, és nem egy párt vagy pártkrédó felé.” (H.L. SNYDER, *Godolphin and Harley: A Study of Their Partnership in Politics* = The Huntington Library Quaterly, A Journal for the History and Interpretation of English and American Civilization, XXX, 1966. 245.)

36 „Az amszterdami Vincent úr megörökölte Antonij van Breda, akinek a nővérével házasságban élt, könyvritkaság-gyűjteményét. [...] Sógora, a francia Mons. Vincent felesége mindenféle úton-módon próbálta eladni a könyvgyűjteményt 1701-ben, de nem sikerült neki, mert nem ajánlottak elég pénzt. Így mesélte utunk során Adam Francke nekem.” SAAN, 95. Mind Van Saan, mind Franck élénk figyelemmel kísérték tehát a könyvpiac alakulását.

folytatott vezető holland államférfiakkal. Ezt a tevékenységét még Vilmos idején kezdte el királyi engedéllyel”. Anna királynő trónra lépése után (1702 március) Marlborough foglalta el az elhunyt III. Vilmos helyét mint a tengeri hatalmak közös első diplomatája és főparancsnoka. Kezdetben azonban még nem élvezte a hollandok teljes bizalmát. Ezért Godolphinon keresztül Harley-hoz fordult, hogy levelezőpartnerei révén segítse érdekeinek érvényre juttatását (ez volt kettejük első kapcsolata). Marlborough kérésére Harley „saját költségén átküldte ágensét – egy Angliában élő hollandot – [Németalföldre], hogy a tartományok pensionáriusaival és más vezetőkkel tárgyaljon”. Bár Snyder hivatkozását (az úgynevezett „Harley biography”-t B.M. Loan 29/165, misc. 97) még nem volt módomban megtekinteni, biztosak lehetünk benne, hogy itt Adam Franckra céloz.³⁷ Ez kiderül az általa kiadott Marlborough–Godolphin-levelezés egyik lábjegyzetéből, ahol a következőt írja Franckról: „Adam Francke a holland Kelet- és Nyugat-indiai Társaság londoni rezidense volt. Tisztviselői állással rendelkezett az angol postahivatalnál is. [Anna] uralkodása kezdetén Harley bizalmas ágensként alkalmazta, és átküldte [a kontinensre], hogy vezető holland államférfiakkal létesítsen kapcsolatot: az amszterdami pensionárius, Willem Buys egyike volt azoknak, akiket rávett arra, hogy levelezést folytasson Harley-val. Egy másik kapcsolata az amszterdami William Hysterman volt, aki a maga részéről megmutatta Harley leveleit Witsen polgármesternek, és kollégái részére hollandra fordította azokat. A duumvirek [Marlborough és Godolphin] nagy jelentőséget tulajdonítottak Harley az irányú törekvésének, hogy jó kapcsolatot ápoljon az Egyesült Tartományokkal, és Marlborough arra bízta, hogy levelezését minél szélesebb körben folytassa. William Patersont (1658–1719), a skót közgazdászt³⁸, Franckéhoz hasonló feladatokkal bízták meg az Egyesült Tartományokban, és a két férfi összehangolta tevékenységét. Francke 1703 őszén visszatért Angliába, de továbbra is visszajárt a kontinensre, és hírekkel látta el Harley-t, amiért évi 50 £ ellátásban részesült. Harley-val folytatott latin nyelvű levelezése 1702-től 1710-ig tartott.³⁹ 1706-tól mint Adam Francke senior írja alá leveleit, de semmi bizonyíték rá, hogy a fiát is bevonták volna az ügyekbe”.⁴⁰

E dolgozat nem vállalkozhat arra, hogy részletesen feltárja, milyen szerepet játszott Franck az angol–holland koalíció összetartásában a spanyol örökösödési háború idején, néhány levélrészlettel azonban igyekszem érzékeltetni Franck növekvő befolyását. Az első egy angol nyelvű forrás, amelyet Robert Harley küldött

37 SNYDER, *Godolphin and Harley*, 242-43 és 258.

38 1694-ben William Paterson alapítja meg az angol kormány bankjaként működő híres Bank of England-et.

39 Snyder itt téved, hiszen az első levelek már 1697-ből ismertek. A levelek a British Library-ben találhatóak, Mss. Add 70193, ff. 103-235. szám alatt. Ld. Függelék. .

40 *The Marlborough-Godolphin Correspondence*, szerk: Henry L. SNYDER, 1975. 160.

Adam Francknak. A levél keltezése London, 1701. szeptember 1. A levél arra enged következtetni, hogy az angol miniszterek már a háború kitörésekor is tartottak attól, hogy Hollandiában megerősödik a békét előnyben részesítő franciapárt, amely blokkolhatja a koalíció erőfeszítéseit.

Uram, nem szavakkal, hanem valódi tettekkel fogom kifejezni nagy örömemet és meglegedettségemet afölött, amit szíveskedett Amszterdamból megírni nekem. Azok az úriemberek kitűntek hazájuk és a közszabadság iránti szeretetükkel, mivel éltek a közjó érdekében rájuk bízott hatalommal, és én mindig is mint hazájuk igaz atyjaira tekintettem rájuk. [...] Én magam is kifejezetten azon vagyok, hogy az Ön által felajánlott módon levélben tartsuk a kapcsolatot, és nem kételkedem, hogy – egyéb előnyei mellett – mindez a most egy és ugyanazon érdekű két nép között fellépő félreértések megelőzésére szolgálhat majd.⁴¹

Németalföldön 1689-t követően mind inkább megerősödtek a köztársaságpárti régecskék, és Vilmos halála után ismét eltörölték a helytartóságot, helyreállítva a De Witt-időkből (1651–1672) ismert republikánus berendezkedést (1702). Ennek megfelelően a spanyol örökösödési háború során Holland tartomány nagyobb városainak kereskedelmi érdekei szabták meg Németalföld szerepvállalását a katonai koalícióban. A konfliktusban való részvétel mellett jóval több érv szólt: a Bourbon-öröklés a spanyol trónon azzal fenyegetett, hogy a holland kereskedelmi érdekeltségek francia kézbe kerülnek, Dél-Németalföldet újra francia csapatok foglalják el, továbbá hogy ismét kiújul a francia–holland vámtarifa-háború. Számos befolyásos holland kereskedőnek ugyanakkor komoly érdeke fűződött a franciaországi kereskedelemhez, és tisztában voltak vele, hogy a háború a teljes tengeri kereskedelmi hajózás összeomlásához vezet. Ráadásul nem lehettek biztosak abban, hogy a konfliktus lezárultával szövetségük, a jóval gyorsabban fejlődő és katonailag Németalföld fölé kerekedő Anglia nem fogja-e saját részére kisajátítani a kedvezőbb helyzet kínálat lehetőségeit. A vezetőknek számos akadályt kellett tehát elhárítaniuk, és Francknak komoly szerepe volt abban, hogy amíg a döntések a megfelelő fórumokon is keresztül mennek, fenntartsa a két ország közötti bizalmat. Erről tanúskodik Godolphin levele Harley-hoz (1702. szeptember 11.), aki Franck szolgálatait láthatóan pótolhatatlannak ítélte:

Egy órát sem mulasztottam el, hogy elmondhassam Önnek, hogy éppen most kaptam meg az Ön 7. levelét, ami megszüntette amiatt érzett aggodalmamat, hogy sokáig semmi jelzést nem kaptam Öntől arról,

41 Adam Franck levelei Gijsbert Cupernek. Algemeen Rijsarchief [ARA] 1.10.24/9. 47–48. old. Ld. Függelék.

hogy Mr. Patersonon keresztül megkapta-e a levelemet. Remélem, utasítja Francót, hogy maradjon a másik oldalon, hogy méltassa és előmozdítsa azokat a döntéseket, amelyeket amazoknak meg kell hozni, és megakadályozza, hogy azokról rosszindulatú benyomásokat keltsenek mások, legalább addig, amíg a parlament összeül két hét múlva, mivel úgy vélem, hogy ez egy kritikus időszak lesz, és külföldön minden az első határozatok megalkotásán múlik.⁴²

Marlborough Godolphinnak küldött levele szerint (Hága, 1703. április 6.) Franck nemcsak utasításokat teljesített: a legfelsőbb triumvirátus akár személyi ügyekben is számított a véleményére.⁴³

Monsieur d'Alone szeretné tudni, átjöhet-e Angliába egy rövid időre, ahol semmi mást nem csinálna, csak amit Ön mondana neki. Szerintem ezt az ügyet az alapján kellene elintézni, hogy Ön mire jut Francóval, amikor ő visszatér Angliába, mert ahogy én értem, ő azt fogja Ön elé terjeszteni, hogy Monsieur d'Allone-t alkalmazni lehetne, hogy folytassa a most maga kedvére fenntartott levelezését. Megkérdezte, mi a véleményem d'Allone képességeiről. Azt mondtam neki, hogy talán megfelelő ember, de nem tehet semmit, amíg nem beszélt Önnel és 29 [Harley-val].⁴⁴

A háború hatalmas költségei, a létfontosságú piacok összeomlása, a földközi-tengeri hajózás akadozása súlyos gazdasági problémákhoz vezettek Németalföldön. Komoly érdekcsoportok kezdték szabotálni a franciák elleni gazdasági embargót. Az angol miniszterek például az amszterdami pensionáriusra, Willem Buysra is növekvő gyanakvással tekintettek, a hollandiai franciabarát vagy békepárt képviselőjét látva benne. Snyder szerint „Franckét valószínűleg azzal bízták meg, hogy biztosítsa a Marlborough által elvárt csapatlétszám-növelést, és bírja rá a hollandokat az Alsóház által szabott feltételek elfogadására a Franciaországgal folytatott levelezési kereskedelem betiltását illetően”.⁴⁵ Az amszterdami régensek számára egyre terhesebb lehetett Franck elkötelezett agitációja az

42 *The Manuscripts of His Grace the Duke of Portland*, szerk: WELBECK ABBEY, 1897. 46.

43 Erről tanúskodik egy másik levélrészlet, ahol Franck véleménye latba esik Paterson megítélését illetően: Godolphin Harley-nak (1703. június 30.): „Elolvastam levelét és a Mr. Paterson-tól származó mellékletet, akit mindig hasznos embernek tekintettem, és úgy látom, Francko is hasonlóképpen vélekedik róla a leveleiben...” [I persuaded your letter and the inclosed from Mr. Paterson, whom I always looked upon as a useful man, and find him so by the account Francko gives him in his papers...] *The Manuscripts of His Grace The Duke of Portland*, 1897. 64.

44 *The Marlborough–Godolphin Correspondence*, szerk: H. L. SNYDER, 1975. 421.

45 *The Marlborough–Godolphin Correspondence*, 160.

angol miniszterek és a „közös ügy” mellett, és talán ez állhatott amögött, hogy 1703 tavaszán Franckot a Kelet-indiai Társaság vezetői nyomatékosan felkérlik, hogy térjen vissza londoni állomáshelyére. Az esetet egy Harley-nak küldött Godolphin-levél őrizte meg, amelyhez csatolva van egy Paterson-üzenet, benne pedig egy Adam Franck-jelentés angol fordításban:

1703. április 27. Godolphin Harley-nak:

Miután tegnap este találkoztam Önnel, azt a csatolt levelet kaptam Mr. Patersontól, amivel most zavarom, hogy eldönthesse, mit tart helyesnek Francónak mondani, és annak megfelelően írjon neki. [...]

Csatolt levél: William Paterson Godolphinnak:

1703. április 27.

Csatolva megtalálja Franko utolsó levelének fordítását, amelyben azt állítja, hogy lehet, hogy átutazik [Angliába], mivel a hollandiai Kelet- és a Nyugat-indiai Társaság ügynökeként ügyei elkerülhetetlenül szükségessé teszik gyors visszatérését, lévén ez egy bizalmi kérdés, amit másként nem tud megoldani.

Franko William Patersonnak, Amszterdam, 1703. május 1.:

Jelenleg elég zaklatott vagyok, és aggódom, hogy Ön és a jó munka, amit eddig örömmel végeztünk, és annyi őszinteséggel és hűséggel látunk el, most nehogy kívánságaink ellenére alakuljon. Hogy megoszom gondolataimat, nem tudom elképzelni, mi lehet az oka hosszú hallgatásának, és őszintén szólva úgy döntöttem, hogyha rövid időn belül nem kapok értesítést a York Buildings-i barátunktól vagy Öntől, útra kelek Angliába, mivel úgy látom, hogy a főnökeim, a Kelet- és Nyugat-indiai Társaság igazgatói, egyre nyugtalanabbak ittlétem és az ügyeik rendetlensége miatt, amit az Angliából való távolmaradásom okoz. Ezért nem tudok megnyugodni, amíg nem kapok felmentést, hogy nyugodtan elmehessek innen.⁴⁶

Snyder szerint 1703 őszén Franck egy időre visszatért Angliába. Talán hogy a holland régensek Franck iránti neheztelését tompítsa, 1703. augusztus 24-én Harley azt írja Nicolaas Witsennek, hogy Mr. Franco jelentése „végtelen örömet” okozott Angliában, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a királynő jóindulattal legyen a Staten Generaal és a közös ügy iránt.⁴⁷ Franck szolgálatai az angol mi-

⁴⁶ *The Manuscripts of His Grace The Duke of Portland*, 60-61.

⁴⁷ Nottinghami Egyetemi Könyvtár, Manuscripts and Special Collections, Catalogue of the letters and papers of Robert Harley, 1st Earl of Oxford, Section 2. 1703-1709 Pw2 Hy 1215 24.8.

niszterek részére azonban nem értek véget. Az 1704-es esztendő kritikus volt a szövetségesek viszonyában: a gazdasági válság hatására a Holland Államtanács megtagadta a Franciaország ellen irányuló kereskedelmi embargó folytatását, és főleg a mezőgazdasági és borexportot illetően könnyítéseket vezetett be.⁴⁸ Bizonyosan ez a konfliktus állt annak háttérében, hogy Franckot ismét átküldik a kontinensre. 1704. szeptember 5-én Harley az alábbiakról tájékoztatja Marlborough-t egyik levelében:

Mivel tartok tőle, hogy a francia titkos ügynökök megosztottságot támasztanak Hollandiában, amíg Kegyelmességed nincs ott, a legjobb képességem szerint írtam minden ismerősömnek, és közéjük küldtem a becsületes Francót, remélve, hogy Kegyelmességed sikere arra bírja őket, hogy kitartsanak.⁴⁹

1704. december 12-én már elégedetten jelenti Harley a főparancsnoknak:

Mr. Franco nagyon hasznosnak bizonyult Hollandiában. Még mindig ott van, és meg fogja látogatni Kegyelmességedet az Ön rendelkezéséért és útmutatásaiért.⁵⁰

A holland állami levéltár Cuper-gyűjteményében (Algemeen Rijsarchief [ARA] 1.10.24/9) tíz levél maradt fenn, amelyeket Adam Franck 1705. február 14. és 1706. január 8-á között írt holland nyelven a befolyásos tisztet betöltő deventeri képviselőnek, Gijsbert Cupernek (1644–1716).⁵¹ E levelekből tájékozódhatunk arról, hogy hogyan nézett ki Francknak a két állam között közvetítő tevékenysége a hollandok oldaláról. 1705. március 31-én küldött levelében Franck kitér a szövetségesek közé éket verő embargó kérdésére, igyekezve Cupert biztosítani arról, hogy ezúttal a holland érdekekért jár közben az Angliát irányító triumvirátusnál:

48 ISRAEL, *The Dutch Republic*, 972.

49 British Library, MSS, Add. 61123, f. 64.

50 British Library, MSS Add. 61123, f. 112. A levél utóirata.

51 A levelek katalógusát ld. Függelék. Gijsbert Cuper 1681-ig görög-, latin- és történelemtanárként tanított Deventerben (Atheneum Illustre). 1681-től 1706-ig a Staten Generaalba delegált deventeri képviselő volt. 1706-tól 1716-ig pedig ún. „gecommitteerde te velde” (angolul: „deputy-in-the-field”) volt a hadseregnél, amit kb. hadműveleti megbízottként fordíthatnánk (P. BOSSCHA, „*De gecommiteerde te velde en Gijsbert Cuper in die betrekking*” = *Overijselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*, XX. 1855. 119-150.) Bosscha lábjegyzetben közli, hogy Adam Francknak kora legfontosabb angol és holland államférfiaival volt szoros kapcsolata, és hogy időként Londonban vagy Lisszabonban (!), időnként pedig Amszterdamban vagy Hágában lakott. BOSSCHA, 124-127.

[13] ...Így először is elküldöm Önnek az Alsóház elnöke és vezető miniszter, a nemes Lord Robert Harley levelének másolatát és fordítását, és Vrijbergen követ úr levelének másolatát,⁵² amely Westminsterből érkezett a nevemre, amelyből Méltóságod és valamennyi hű holland hazafi értesülhet Öfelségének és tanácsadóinak üdvözlendő elhatározásáról, hogy készek Anglia és az Rendek között a szent és megbont-hatatlan barátságot és bizalmas viszonyt fenntartani. Néhány nappal a fent említett levelek keletkezése előtt egy komoly és bizalmas levelet írtam Lord Harley-nak és egy másikat a triumvirátus egyikének, amelyekben nyomatékosan arra kértem ezt a két nagyszerű férfit, hogy tegyenek tanúbizonyságot nagyvonalúságukról és baráti hűségükről azzal, hogy távol tartják magukat a Franciaországgal meginduló kereskedelem miatt a két nemzet között esetlegesen kiújuló vitáktól. [...] Tettem ezt teljesen meggyőződve e két kitűnő ember jóakarataról, és számítva pártfogásukra és bizalmukra, amelyet részükről korábban szüntelen megtapasztalhattam; ez okból szintén csatoltam Vrijbergen követ úrnak írt – az ő levelében megemlített és most megválaszolt – leveletem.

Néhány nap múlva (Amszterdam 1705. április 5.) a konfliktus elsimulásáról számol be Franck Cupernek:

[22] Annak eredményeképp, hogy Van Vrijbergen követ úr határozot-tan fellépett az Államok érdekében, Öfelsége Királyi Államtanácsában az a döntés született, hogy elengedik az Anglia kikötőiben visszartartott, az Államok polgárainak tulajdonában lévő hajókat, így azok folytathatják útjukat úti céljuk felé, és ezentúl nem tartják vissza a fent említett állampolgárok hajóit [...] A tárgyalások ez ügyben éjjel tizenegyig tartottak, és Öfelsége – a Triumvirátussal együtt – rendkívül megfontolt módon példáját adta bölcsességének, az Államok iránti szívből jövő barátságának és a többi, szoros szövetséget kötött nemzet iránti szeretetének. Ha engedélyezve lenne számomra, hogy elmondjam, amit a kabinetülés két előkelő résztvevője bizalmával kitüntetve és sub fide silentii közölt velem erről a témáról, Méltóságod bizonyára meglepődne a kegyes Anna határozott és elkötelezett feltételein.

A következő levelében (Hága 1705. május 1.) Franck újabb angol sorozásokról ad hírt, biztosítva Cupert arról, hogy Marlborough vezetésével a köztár-

52 Martinus Vrijbergen (1657-1711) 1701 és 1711 között holland követ Londonban, aki 1704-ben Adam Franckot Anthonie Heinsius bizalmába ajánlotta. Ld. 64. jegyzet.

saság magabiztosan számíthat a győzelemre (burkoltan aligha arra nem célozva, hogy a hollandok ne kacérkodjanak titkos béke- és kompromisszumtervekkel). Franck levelének valódi iránya akkor lepleződik le, ha figyelembe vesszük, hogy Gijsbert Cuper csillaga éppen emelkedőben van, és Franck levelei után néhány hónappal, egy komoly diplomáciai és belpolitikai válság után, azon holland hadműveleti megbízottak egyikévé nevezik ki, akiknek módjukban állt a nagytekintélyű főparancsnoknak, Marlborough-nak ellentmondani, illetve korlátozni őt.⁵³ Franck „célirányos” levelei minden bizonnyal azt jelzik, hogy az angol döntéshozók érdeklődnek Cuper iránt a „jövő emberének” tartva őt a holland belpolitikában, s fontos számukra, hogy ágensük meggyőzze Cupert a háború folytatásának szükségességéről és haditerveinek elfogadásáról.

[43] A jó Anna királynő, aki számtalan helyzetben tanújelét adta annak, hogy józan ítélőképességű Királynő, és [44] képes arra, hogy megszabadítsa Európát a legádázabb bitorló [XIV. Lajos] zsarnokságától a szabadnak született emberek legnagyobb öröme, s minden alkalmat megragad, hogy az igaz hazafiak hön vágyott célja megvalósuljon: valamennyi ehhez szükséges dolgot előteremtve, és éles eszű, szilárd és hűséges férfiakra bízva az ügyek irányítását. Ennek érdekében Őfelsége egy 12–13 ezer lovas katonából álló hadsereget készített fel a hadjáratra egy hadvezér [Marlborough] irányítása mellett, akinek elszántsága, intelligenciája és hűsége nagyon jól ismert, és aki egyben az én igen bizalmas barátom: amely hadsereg pár nap múlva képes lesz – anélkül, hogy az úti cél kitudódna – berakodni, és tengerre szállni. Hogy ne legyen utánpótlásban hiány, folyamatosan toborozzák a férfiakat, és úgy tűnik, szinte mindenki kész szolgálni a világ és a közjó ügyét. A nemes Herceg [Marlborough], akivel ismételten volt szerencsém magánbeszélgetést folytatni, és aki Hollandia ügyét éppen úgy szívén viseli, mint a saját hazáját, abban a szilárd hitben és meggyőződésben fog hadjáratot indítani, hogy kitartható munkáját és a reábizott feladatot Isten a hön vágyott sikerrel fogja koronázni, és engedi őt győzelemmel hazatérni, úgy látván, hogy az égi gondviselés mellénk szegődött, hogy Franciaország erőszakos uralmának véget vessünk.

53 Egy 1702-es titkos megállapodás értelmében a közös hadsereg főparancsnoka nem mozgósíthatta vagy utasíthatta a holland haderőket a holland generálisok és az Államtanács hadműveleti megbízottai hozzájárulása nélkül, akiknek joguk volt megtagadni a részvételt, ha a főparancsnok rendelkezései sértették az Egyesült Tartományok érdekeit vagy méltóságát. ISRAEL, *The Dutch Republic*, 971.

Franck következő levelében is siet Cuper tudomására hozni, milyen közvetlen viszonyban áll Marlborough-val, újfent a háború mellett agítva (Amszterdam 1705. május 12.):

[28] E hó harmadikán abban a megtiszteltetésben volt részem, hogy Marlborough hercegének jó szerencsét kívánhattam az útjához, és sok sikert a [hadi] vállalkozásaihoz. A szokásoknak megfelelően ő ezt szívből megköszönte, és e szavakkal viszonzta: „Mr. Franco, kedves barátom, hivatásomnak eleget téve útra kelek, bízva abban, hogy a minket megáldó és hozzánk kegyes Isten továbbra is tántoríthatatlanul mellettünk áll, és támogat bennünket. Ügyünk jogos ügy, és az igazságos Isten gondot visel róla: csak hűségesek maradjunk.” Öexcellenciája elbocsátott, emlékeztetve arra, hogy hasonló bátorsággal és hűséggel legyenek a reám bízott feladatok sáfára, és kész legyenek hűségesen örködni a közérdek felett.

A höchstädti csata után (1704. augusztus 13.) Marlborough tekintélye és népszerűsége egész Európában óriási méreteket öltött, ami döntő személyes befolyást biztosított Franck igen előkelő „különleges barátja” számára a kontinens legkülönfélébb katonai és diplomáciai ügyeiben. Ez a befolyás nemcsak Németalföldön, hanem a közép-európai térségben is érvényesült, a magyarok és a bécsi udvar 1703-ban ismét háborúvá fajuló konfliktusában is.

A brit kormány 1704 szeptemberében küldte át új megbízással a kontinensre Franckot (hogy ettől kezdve másfél évig vissza se térjen Angliába)⁵⁴, 1704 őszén azonban a holland állami vezetők is kezdtek aktív érdeklődést mutatni Franck szolgálatait iránt. 1704. augusztus 29-i levelében Heinsius londoni követétől, Martinus Vrijbergentől érdeklődik, hogy alkalmasnak találja-e Adam Franckot arra, hogy egy bizonyos kérdésben Hollandia álláspontjának mélyebb okait ismertesse Robert Harley-val. Van Vrijbergen válasza 1704. szeptember 12-én minden tekintetben megerősítő: „Egy becsületes embernek tartom őt, aki őszintén szereti az Államot. Méltóságod nyilvánvalóan meg fog róla bizonyosodni, hogy ő Harley úr belső baráti köréhez tartozik, és egészen szabadon beszélhet vele”.⁵⁵ Hogy mi lehetett az egyik ügy, amelyben Heinsius igénybe vette Franck közvetítőszolgá-

54 Ld. Franck elszámolását: British Library, Mss. Add- 70193, fol. 222. 1706. április 25-én, immár Londonban.

55 „Ick houde hem voor een seer eerlijck man die den Staet oprecht lieff heeft. U Ho.Ed.G. sal aparent weeten dat hij een intime kennis is van den Heer Harley en seer vrij met hem derft sprecken.” Az idézet az A.J. Veenendaal által kiadott Heinsius-levelezésben (*De briefwisseling van Antonie Heinsius*, 3. kötet 1980.) van a 333. oldalon. Heinsius érdeklődő levele Vrijbergenhez a 305. oldalon található.

latát Harley felé, az kiderül Adam Franck 1704. szeptember 26-i, Amszterdamból Harley-nak küldött leveléből:

[196] Most legyen szabad folytatnom, amit nemrég a magyarokról és erdélyiekről, azok elvesztett és helyreállítandó szabadságáról nemrég előadni kezdtem, állhatatosan kérve Önt, hogy – ebben az alkalmas időben – az élnyomott magyarokat és erdélyieket igyekezzen döntéseivel és segítségével támogatni a könyörületes Királynő Ófelsége befolyása által. *Itt most tárgyalások folynak Heinsius úr és néhány más szabadságszerető férfiu között, [196v] akik tegnap és ma felkerestek engem, intve és kérve, hogy mozgassak meg minden követ Önöknél, hogy a szerencsétlen magyarok és erdélyiek határozottan elkötelezett, serény patrónusai legyenek, és őket döntéseikkel és segítségükkel támogassák.* Egyik közülük gyakran kap levelet Magyarországról és Erdélyből. A hozzáérkezett utolsó levél közli, hogy a Tibiscuson és Manisuson túl mindenki fegyvert fogott, és Istenben bízva nem akarják letenni a fegyvert, amíg vissza nem nyerik szabadságukat, és az általuk előterjesztett pontokat, mindenekelőtt az alábbi két pontot el nem fogadják, és végrehajtásukat el nem rendelik. Az első, hogy minden hivatalból távolítsák el az arra méltatlan külföldieket, és helyi lakosokkal helyettesítsék őket, hogy a katonai és politikai igazgatás ügyeit a méltók és becsületesek vehessék kezükbe. A második, hogy a lelkiismereti – akárcsak az egyházi – szabadság teljesen helyre legyen állítva, a korábbi birtokok, és ami csak a protestáns egyházakat megillette, kerüljön vissza a protestánsokhoz. Ami ha nem történik meg, inkább akarnak Bocskait követve karddal a kézben, semmint nyomorúságban meghalni.

Ebben a tanulmányban terjedelmi okokból nincs mód arra, hogy Adam Francknak az angol és holland döntéshozók köreiben a magyar elégedetlenek ügyében tett erőfeszítéseit, illetve szerepét a bécsi udvar és Rákóczi között közvetítő angol–holland diplomácia tevékenységében részletezzem. Csak utalnék arra, hogy 1704 ősztől 1705 teléig Franck rendkívül aktív szerepet játszott abban, hogy a nagyszombati béketárgyalásokhoz vezető mediáció létrejöttön, megfelelő felhatalmazással bírjon, illetve hogy a lehetőségek határáig ne csak a bécsi udvar érdekeit tartsa szem előtt. E tevékenységében szövetségesre talált a holland „békepártot” alkotó városvezető régenszékben, illetve az angol kormányon belül a legkitartóbb módon Robert Harley-ban. 1705 őszéig a közös hadsereg parancsnoka és első diplomatája, Marlborough is a mediáció mellé állt, és beleegyezett abba, hogy „a magyarokkal titkos levelezést folytató” Adam Franck is a Lord Sunderland vezette angol delegáció tagja lehessen. A végső pillanatban azonban bécsi látogatása során Marlborough maga vette kézbe az irányítást (1705 novem-

bere), és a tengeri hatalmak közvetítési manővere súlytalanná vált. Adam Franck – valószínűleg egy magánjellegű erdélyi kitérő után, amely során meglátogathatta kolozsvári rokonait, barátait – 1706 januárjában érkezett vissza Amszterdamiába. E diplomáciai fiaskó után, úgy tűnik, az idős Franck „kikopik” az angol és holland nagypolitikából. 1706-ban és 1707-ben csak két levelet írt Harley-nak, majd két év szünet után 1710-ben újabb kettőt (Harley ebben évben lett a brit kormány feje). További tevékenysége nem ismert.

Adam Franck 1639 áprilisa és szeptembere között született Kolozsvárt, és 1717 tavaszán halt meg Londonban.⁵⁶ Apja sziléziai német, anyja erdélyi szász családból származott. Franck húsz évet élt Kolozsvárt, majd harmincegyet Amszterdamiában, végül huszonhatot Angliában. Élete során végig szoros kapcsolatban maradt Erdéllyel, később jó kapcsolatokat ápolt Magyarországon is, de szívesen vegyült el apja egykori környezetében, a száműzött lengyel szociniánusok között, és befolyásos kapcsolatokat tartott fenn a berlini porosz udvarban.⁵⁷ Misztótfalusi Kis Miklós Frank Ádámnak hívja, a holland források Adam Franckének, az angolok Mr. Francónak nevezik, családnevének németes alakja a Franck. Kultúrákat összekötő identitásából hiányzott minden veleszületett nemzeti vonás, életrajzában ugyanakkor felvonul a korabeli Európa nagypolitikai tablója. Neve egy-egy soros lábjegyzetként makacsul feltűnik a jelentős angol vagy holland gondolkodókról és döntéshozókról szóló nyugati monográfiákban, alakját azonban mind a mai napig rejtélyes homály övezi. Legsikeresebb tevékenységének azt tarthatjuk, hogy 1701 és 1706 között kulcsszerepe volt az angol és a holland külpolitika összehangolásában, amely elengedhetetlennek bizonyult a tengeri hatalmak háborújának sikeres megvívásához. Bár számos kérdés a pályájával kapcsolatban tisztázatlan, valószínűleg a lengyel szociniánus és holland remonstráns vezetőkkel való jó viszonya, holland feleségének családi kapcsolatai, és az 1688-as „dicsőséges forradalmat” követő földcsuszamlásszerű társadalmi változások tették számára lehetővé, hogy két „szervesen fejlődő”, világ hatalmi rangra aspiráló társadalomban messze kitüntetettebb helyzetbe kerüljön, mint bennszülött kortársai. Pályája eszmetörténeti szempontból is fordulatokkal teli, hiszen radikális pacifistából lett előbb republikánus whig, majd a toryk bizalmasa. A regényes karrier azonban nem biztos hogy egyúttal izgalmas „lélektani regény” is: Franck belső integritásának radikális változása helyett inkább a korabeli politikátörténet

56 Születése: amikor Franck a leideni egyetemre iratkozott be 1660. augusztus 28-án, 21 évesnek vallotta magát, az 1669. április 4-én megkötött házassági bejegyzése szerint akkor 29 éves volt. Így 1639 áprilisa és szeptembere között született. Halála: a Kelet-indiai Társaság amszterdami kamarájának 1717. október 25-i határozata arról, hogy kinevezzék a Társaság tudósítójának, Adam Franckének az utódját, „aki ez év tavaszán meghalt Angliában” Hágai Nemzeti Levéltár, VOC-archívum (1602-1811) 1.04.02, leltári szám: 249. *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*, szerk: SZABÓ Miklós, TONK Sándor, 1992. 3. (14.)

57 S talán – mint P. Bosscha feltételezi – Lisszabonban. Ld 60. jegyzet

kanyarait, sajátos összefonódásait kell látnunk a szokatlanul fordultatos életrajz háttérében.

Végül Adam Franck a 17–18. század fordulóján zajló magyar vonatkozású történelmi események egyik kulcsalakja. A művelődéstörténet felől tekintve fontos szerepe volt európai hírű irodalmi művek publikálásában, és ő volt az erdélyi könyvkiadás egyik legelkötelezettebb követe a korabeli könyvpiar fővárosában, Amszterdamban. Bár nem tért haza, élete során végig megmaradt a kapcsolata szülőföldjével, és az Erdélyből elindult unitárius peregrinusok közül ő futotta be a legnagyobb ívű – európai horizontú – karriert. A vele kapcsolatos forrásokon keresztül képet alkothattunk arról, hogy az 1680-as évektől a holland és porosz, majd a dicsőséges forradalom után az angol döntéshozók – saját érdekükből is – mind nagyobb érdeklődést mutattak az erdélyi és magyar törekvések iránt. Adamus Francus Transylvanus levelei a 17. század végi erdélyi történelem és a Rákóczi-szabadságharc ma még kevésbé ismert fejezeteinek adatgazdag forrásai.

Függelék

Adam Franck Robert Harley-hoz írt leveleinek eredeti katalógusa a British Libraryben

British Library, Mss. Add 70193, ff. 103-235

- 01) 29-07-1697 [f. 128] s.l., [the place of a possible signature cut out] Annex [f. 127] a note of. Capt. Gipson
- 02) 28-09-1697 [f. 131] Londini, [signed as: ‘servitorum tuorum fidelissimo & devinctissimo quem ex caractere nosti’], with his wax seal [f. 132v]
- 03) ??-10-1697 [ff. 129-130] s.l., [signed as: ‘servitorum tuorum fidelissimo & devinctissimo quem ex caractere nosti’], with his wax seal [f. 130v] Herein two copied [unsigned] letters: [f. 129v] copy of a letter dd. 11-10-1697 ‘Amstelodami’, and [f. 130] copy of a letter dd. 11-10-1697 ‘Hagae Comitum’
- 04) 12-09-1699 [f. 133] Londini, [possible signature cut out]; with his wax seal
- 05) 02-10-1700 [ff. 135-135v] s.l., [unsigned].
- 06) 01-10-1701 [f. 137] Londini, [signed:] *Ad. Fr. quem nosti*
- 07) 16-10-1701 [S.V.] [ff. 150-150v] Londini, [signed:] *Adam Francke* (with annex as follows: [ff. 144-145v] Latin translation of an unsigned letter, dd. 21-10-1701 S.N. written from Amsterdam to A.F.)
- 08) 31-01-1702 [S.V.] [f. 146] Londini, [signed:] *Adam Francke* (with annexes as follows: [ff. 148-149] extracts from letters [f. 148-148v] of P.B.)

- [= Pensionary Buys] dd. 31-1 S.N. and 4-2 S.N., and one [f. 148v] of N. Witsen dd. 7-2 S.N.; one of Jean Vroesen [f. 149], the secretary of Coenraad van Heemskerck, Dutch envoy at Paris, dd. Paris, 8-2 S.N.).
- 09) 02-03-1702 [S.V.] [f. 139] [Londini] e musaeo, [signed:] *Adamus Franckus*
Annex [f. 141] of nr. 09: copy of a letter [of Nic. Witsen] dd. 3-3-1702 [S.N.]
- 10) 28-03-1702 [f. 152] e musaeo, [signed:] *A. Franckus*
- 11) 20-04-1702 [f. 154] Londini, e musaeo, [signed:] *Adam Francke*
- 12) 27-04-1702 [f. 142] e musaeo, [signed:] *Adam Francke*
- 13) 29-04-1702 [f. 166] e musaeo, [signed:] *Ad. Franckus* (with verso [f. 167v]: his familiar wax seal and two unknown seals, the first with inscription 'emersi', the second with the face of a woman in profile to the right).
- 14) 17-05-1702 [f. 156] s.l. [London], [signed:] *Adam Francke*
- 15) 06-06-1702 S.N. [ff. 158-158v] Brilae (= Brielle), [signed:] *Adam Francke*
- 16) Copied (or translation of Latin) correspondence [ff. 162-165] between William Paterson and Adam Francke, the first letter [ff. 162-164]: 'Amstelodami' dd. 26-09-1702, the second [f. 164v]: The Hague dd. 22-09-1702, the third [f. 165]: The Hague dd. 23-09-1702.
- 17) 08-07-[1703] [f. 170] Londini, [signed:] *Adamo Francko* (dativus, caused by the preceding frase 'favere perge') with annex [f. 168] dd. 08-07-1703 Londini Anglorum, [signed:] *Adam Francke* (a notification that in his will of 21-06-1702 he bequeathed to Harley, his friend and patron, the portraits of the Dutch grand pensionary Johan de Witt, his brother Cornelis de Witt and Johan de Witt junior).
- 18) Latin extracts [ff. 172-175v] of letters to A.F.: dd. 24-8-1703 from N. Witsen and dd. 29-8-1703 from Van der Poel [= Jacob van der Poel (1657-1714), Alderman of Brielle, and postmaster of the English Office in that city].
- 19) 21-02-1703/'04 [f. 176] s.l., [signed:] *Ad. Francke* (with annex as follows:
[ff. 178-179] Latin translations of two letters by J. Nolthing, Amsterdam dd. 27-02-1704, given to Francke by Franckland [= Sir Thomas Frankland (1665-1726), joint postmaster-general].
- 20) 15-04-1704 [f. 180] Londini, [signed:] *Adam Francke*
- 21) 02-05-1704 [ff. 182-182v] Londini, [signed:] *Adam Francke*
- 22) 27-06-1704 [f. 184] Londini, [signed:] *Adam Francke*
Annex [ff. 186-186v] to nr. 22: Latin translation of a letter by J.B., Amsterdam, dd. 08-07-1704.

- 23) 18-08-1704 S.N. [ff. 188-188v] Amstelodami, [signed:] *F.*
- 24) 29-08-1704 [ff. 190-191] Amstelodami, [signed:] *AF*
- 25) 02-09-1704 S.N. [ff. 194-194v] Amstelodami, [signed:] *AF*
- 26) 29-08 / 09-09-1704 [ff. 192-192v] Amstelodami, [signed:] *A.F.*
- 27) 26-09-1704 [ff. 196-197] Hagae Comitum, [signed:] *Adam Francke*
Annexes [ff. 198-199] to nr. 27?: 'copia & translatio nonnulorum paragraphorum in 4 literis ad N.N. datis 1, 8, 11, 15 september'
- 28) 03-10-1704 S.N. [ff. 200-201] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 29) 17-10-1704 S.N. [ff. 202-203] Hagae Comitum, [signed:] *Adam Francke*
- 30) 28-10-1704 S.N. [ff. 204-205] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 31) 07-11-1704 S.N. [ff. 206-207] Amstelodami, [signed:] *Ad. Fr.*
- 32) 17-11-1704 S.N. [f. 208] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke* (damaged)
- 33) 19-12-1704 [f. 210] Hagae Comitum, [signed:] *Adam Francke*
- 34) 23-12-1704 [ff. 212-213] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 35) 26-12 / 06-01-1704/'05 [ff. 214-215] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 36) 13-01-1704/'05 S.N. [f. 103] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 37) 13-02-1704/'05 S.N. [ff. 105-106v] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 38) 10-03-1704/'05 S.N. [ff. 107-108] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 39) 24-03-1704/'05 S.N. [ff. 109-110] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke*
- 40) 31-03-1705 S.N. [ff. 111-112] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 41) 23-06-1705 [ff. 113-113v] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 42) 13-07-1705 S.N. [ff. 115-115v] Hagae Comitum, [signed:] *Adam Francke senior*
- 43) 21-07-1705 S.N. [f. 117] Rotterodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 44) 28-08-1705 S.N. [ff. 119-120] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 45) 07-10-1705 S.N. [ff. 121-121v] Viennae, [signed:] *Adam Francke senior*
- 46) 26-01-1705/'06 S.N. [ff. 123-123v] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 47) 12-02-1705/'06 S.N. [f. 125] Amstelodami, [signed:] *Adam Francke senior*
- 48) 25-04-1706 [f. 216] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
Annex [f. 222] 'Debentur Adamo Francko Seniori ex pro salario'
- 49) 13-05-1706 [f. 221] s.l., [signed:] *Adam Francke senior* (with annexes as follows: [f. 219] translation in Latin of two letters to A.F., one by C.P. [= Consul Pancras], Amsterdam 18-05-1706, and one by Gisbert Cuper, Deventer 19-05-1706, who was elected as field-deputy and thanks Francke for his congratulations.

Annex [f. 218]: extracts from letters dd. 27-04-1706 by two Aldermen [Corvers & Pancras] of Amsterdam and by [Adriaan Pieter] Baron de Hinojosa (1669-1741), 'senator et conciliarius in Curia Hollandiae & Zelandiae Judiciaria'.

- 50) 28-05-1706 [f. 223] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
- 51) 19-12-1707 [f. 227] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
- 52) 22-12-1707 [f. 225] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
- 53) 07-09-1710 [ff. 231-231v] Londini, [signed:] *Adam Francke senior*
(with annexes as follows: [ff. 229-230] translations of two letters: Amstelodami, 07-09-1710, and Hagae Comitum, 07-09-1710)
- 54) 23-11-1710 [f. 233] s.l., [signed:] *Adam Francke senior* (with an annex: [f. 234] 'copia literarum Domini Consulis N. Witsen')
- 55) s.d. [f. 235] s.l., [unsigned].

A Cuper-levelek katalógusa

Algemeen Rijsarchief [ARA] 1.10.24/9.

1. 1-3 old: Amszterdam 1705. febr. 14., stylo novo, Franck Cupernek, 3 függeléssel (5-8 old)
2. 9-11 old: Amszterdam 1705. márc. 10., Franck Cupernek
3. 13-15 old: Amszterdam 1705. márc. 31., Franck Cupernek, 2 függelékkel (17-18. old): Robert Harley egy Francknak küldött levelének átirata és fordítása (Whitehall, 1704/5. márc. 6/17) és Martinus van Vrijbergen (Londoni holland követ 1701-11) egy Francknak küldött levelének átirata (London 1704/5. márc. 6/16).
4. 21-25 old: Amszterdam 1705. ápr. 5., Franck Cupernek, 2 függeléssel (35-38 old., mindkettő dátuma: 1705. márc. 16., N.N. [Abraham Heysterman?] kezdőbetűkkel Lisszabonból Francknak)
5. 27-29 old: Amszterdam 1705. máj. 12., Franck Cupernek
6. 39-41 old: Amszterdam 1705. máj. 26., Franck Cupernek, egy függelékkel (47-48. old):, Robert Harley egy Francknak küldött levelének átirata és fordítása, London, 1701.szeptember 30.
7. 43-45 old: Hága 1705. máj. 1., Franck Cupernek
8. 55-57 old: Amszterdam 1705. jún. 11., Franck Cupernek
9. 59-63 old: Amszterdam 1705. aug. 31., Franck Cupernek
10. 65-68 old: Amszterdam 1706. jan. 8., Franck Cupernek

Műhely

Mihály Balázs: *Ferenc Dávid*. Ungarländische Antitrinitarier IV. André Séguenny (szerk.), *Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*. XXVI. kötet. Baden-Baden & Bouxwiller. Éditions Valentin Koerner, 2008

A *Bibliotheca Dissidentium* sorozat 1990-től rendszeresen közli a 16. századi magyar antitrinitáriusok életművét bemutató dolgozatokat. Az 1990-ben megjelent Arany Tamás, Basilius István és Csázmai István monográfiáját 1993-ban Enyedi György, 2004-ben Hunyadi Demeter, Karádi Pál, Toroczkai Máté, Válaszúti György, Várfalvi Kósa János életművének feldolgozása követte, 2008-ban pedig a sorozat a Dávid Ferencnek szentelt kötettel kiegészülve mutatja be a magyar unitarizmus 16. századi képviselőinek körét. A szerző, Balázs Mihály, már több mint másfél évtizede rendszeres munkatársa a „nagy akribiával és példás szigorral” szerkesztett *Bibliotheca Dissidentium* sorozatnak, és a most elkészült Dávid Ferenc életmű közzétételével, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a nemzetközi szakirodalomban a 16. századi magyar heterodoxia legjobb ismerőjeként tartják számon. A szakszerű angol fordítás Gellérd Judit munkája. A sorozat eddig megjelent 26 kötete rendhagyó módon mutatja be a Kelet-Közép-Európában tevékenykedő „vallási útkeresőket”, minden kötet ugyanazt a szigorú logika alapján felépített szerkezetet követi. Címlap, rövidítések jegyzéke, tárgyalt személy életművének ismertetése, bibliográfia, névmutató. A nyomtatásban megjelent legtöbb esetben ritkaságszámba menő művek impresszumáról és kéziratokról készített fotók illusztrálják a köteteket. A Dávid Ferenc monográfia is ezt a felépítést követi. Az előszó és a rövidítések jegyzéke után a szerző nagy ívű tanulmányban mutatja be Dávid Ferenc európai méretekben is jelentős művelődés- és eszmetörténeti jelentőségét. A Balázs Mihálytól megszokott igényességgel és rendkívüli tárgyismerettel összeállított életrajz új perspektívában mutatja be a 16. század kiemelkedő reformátorát. Balázs Mihály szakértő kézzel távolította az unitárius egyháztörténetírás apologetikus és hagiografikus rétegeit a sokunk által hitelesnek tartott Dávid Ferenc-portréről, így a régi alapon új arcél bontakozhat ki az olvasó előtt.

A rendelkezésre álló források alapján a szerző meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a magyar unitárius reformátor szász szülők gyermeke volt, és élete vé-